PALEO-AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1996

8

RuG

Auteursrechten voorbehouden
Copyright 1997, Vakgroep Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen
Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG
Omslag: opgraving van het poortgebouw van het blokhuis te Stavoren, pp. 124-128
Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien
Inlichtingen: Vakgroep Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0632 7

PALEO-AKTUEEL

8

redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

Vakgroep Archeologie

Groningen, 1997

In deze aflevering: Griekenland, Groenland, Indonesië, Italië, Nederland, Portugal, Turkije.

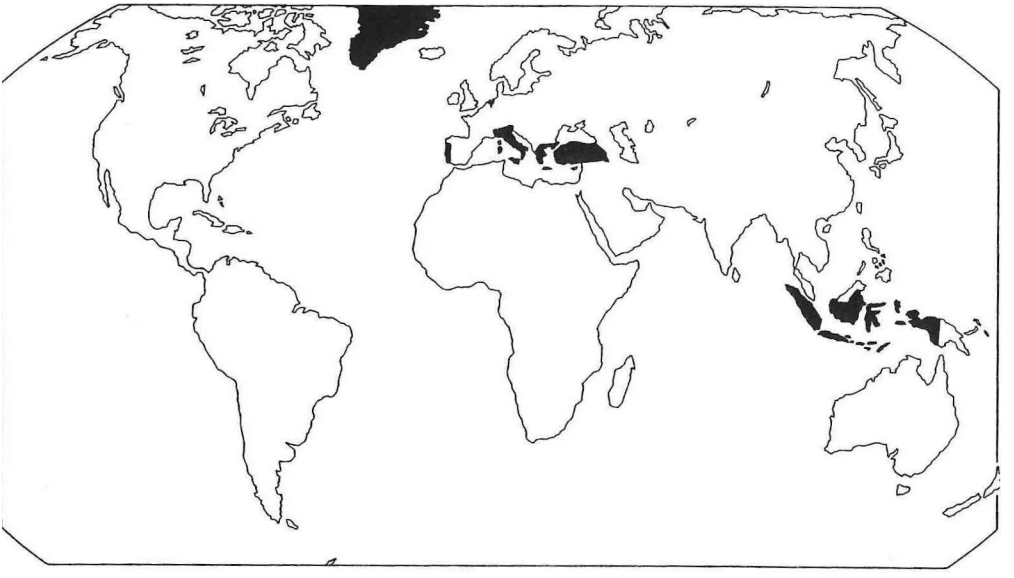

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Delfzijl; 2. Lageland; 3. Haren; 4. Jelsum; 5. Wijnaldum; 6. Rewert; 7. Leeuwarden; 8. Stavoren; 9. Rijs; 10. Oldeholtwolde; 11. Anlo; 12. Gasteren; 13. Balloo; 14. Rolde; 15. Borger; 16. Darp; 17. Meppen.

INHOUD

L.J.M. VAN ES & K. WALCH
Een vondst van reuzenhert bij Delfzijl (Gr.) 9

G.J. BARTSTRA
Het Toaliaan 11

D. STAPERT & L. JOHANSEN
Het *ANALITHIC*-project en de werktuigen van Oldeholtwolde (Fr.) 15

D. STAPERT & G.R. BOEKSCHOTEN
Ruimtelijke patronen rondom de haard van Oldeholtwolde (Fr.) 20

L. JOHANSEN & D. STAPERT
Vuurmakers uit paleo-Eskimonederzettingen in West-Groenland 24

M.J.L.Th. NIEKUS, J.P. DE ROEVER & J.L. SMIT
Een vroeg-mesolithische nederzetting met tranchetbijlen bij Lageland (Gr.) 28

S. BOTTEMA & A. WALSWEER
De hazelaar, gesponsord door het klimaat of door de mens? 33

H. BUITENHUIS
Asıklı Höyük: vroege domesticatie en veeteelt 38

J.N. LANTING & A.L. BRINDLEY
Dateringen voor oorsprong en verspreiding van de Europese boomstamkano 43

J.N. LANTING
Het zogenaamde hunebed van Rijs (Fr.) 47

A.L. BRINDLEY
Het gebruik van megalietgraven in Noord-Nederland 51

A.D. NEVES ESPINHA
Megalithische monumenten in Évora-Reguengos de Monsaraz (Port.) 55

F.A. VEENMAN
Landevaluatie in de Pontijnse regio (Zuid-Latium, Italië), dateringsproblemen rond een bronstijd-akkerbouwfase 59

M. KLEIBRINK
Weven voor de godin: een labyrint 63

M. ESSINK
De vondstcontext van bronzen speerpunten, dolken, zwaarden, messen en hals- en armringen uit Noord-Nederland 68

M.J.M. DE WIT
Een aantal bijzondere Drentse grafvondsten uit de vroege en midden-ijzertijd 71

W. PRUMMEL & M.C.V. VINK
Dierenbotten uit Argos op het voormalige BAI in Groningen 74

E.J. DROST
Nederzettingen en landschap in het stroomgebied van de Astura, Zuid-Latium, Italië 79

P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & G.J.M. VAN OORTMERSSEN
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (3), het aardewerkonderzoek 84

Y. DIJKSTRA, H.R. REINDERS, V. RONDIRI & Z. MALAKASIÓTI
Van Duivelsberg tot Rode Rots: de survey van 1996 in de vlakte van Almiros (Griekenland) 89

H. WOLDRING, R.T.J. CAPPERS & H.R. REINDERS
Veldwerk in de vlakte van Antiochië 93

S. BOTTEMA, A. SARPAKI, H.R. REINDERS & N. MACGILLAVRY
Minoïsch Kreta en de uitbarsting van Santorini 97

J.M. BOS, J. SCHEFFER & J.H. ZWIER
Een terpzool bij Rewert (gem. Littenseradiel, Fr.) 100

C. VERMEEREN & J. SCHELVIS
Ondernemers in archeologie. Een factor van belang binnen het Nederlandse archeologische bestel 102

J.T. ZEILER
Offers en slachtoffers. Faunaresten uit de Fortunatempel te Nijmegen (2e eeuw n.Chr.) 105

J.M. BOS & A.J. NIJBOER
Koninklijke patronage: de edelsmid van Wijnaldum (Fr.) 108

A.J. NIJBOER & C. TULP
De vloer van een smidse te Wijnaldum (Fr.) 111

D.A. GERRETS
Waarom was de eigenaresse van de fibula van Wijnaldum een koningin? 115

H.A. GROENENDIJK, P.B. KOOI & M.J.L.Th. NIEKUS
Een Olde Hof te Haren (Gr.) 118

A. JAGER
Camminghaburg te Leeuwarden en Dekemastate te Jelsum (Fr.) 121

A. UFKES
Het archeologisch onderzoek van het 'Blokhuis' te Stavoren, gem. Nijefurd (Fr.) 124

J.M. BOS & G.J. DE LANGEN
Prospectie, tussen drijfzand en beleid: Stavoren (gem. Nijefurd, Fr.) 129

Voorwoord

Deze achtste aflevering van *Paleo-aktueel* geeft een eerste indruk van enige van de onderzoeks-activiteiten van de vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen in 1996.

Een belangrijke gebeurtenis voor het onderzoek in dat jaar was ook de toewijzing van twee grote projecten door de Stichting voor Historische Wetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Het Italische project hangt nauw samen met het werk dat door P.J.A. Attema en anderen in deze en eerdere *Paleo-aktueel*s is beschreven. Dit onderzoek wordt samen met de Vrije Universiteit uitgevoerd. Het andere project, samen met de Universiteit van Amsterdam over de opkomst van het Friese koninkrijk, is voortgekomen uit de opgravingen in Wijnaldum, waarover eveneens uitvoerig is bericht.

In totaal zullen acht promotie-onderzoekers en twee post doc-onderzoekers de gelederen van de drie instituten komen versterken.

Paleo-aktueel houdt U op de hoogte.

HET TOALIAAN

G.J. Bartstra

Op zondagmorgen zijn de uitvalswegen van Ujung Pandang, het vroegere Makassar, gevuld met auto's, motoren en benzinedamp. Velen willen dan de hitte van de havenstad verruilen voor de koelte van de bergen. Al is het maar voor een dag. Een geliefkoosd doel is Bantimurung: een taps toelopende kloof tussen kalkwanden met veel schaduw, een riviertje, stroomversnellingen en zelfs een echte waterval. Op kaarten van de zuidarm van het eiland Sulawesi, Indonesië, wordt het gebied rond Bantimurung aangegeven als een karstgebied, waar kalk verweert tot woest en onbegaanbaar terrein. Daarin doet een riviertje wat eigenaardig aan, want een karstgebied wordt juist gekenmerkt door het ontbreken van oppervlakte-ontwatering. Rivieren horen er ondergronds te stromen, "*trough caverns measureless to man*". Maar dat geldt alleen voor de zogenaamde *deep* karst; aan de randen van een kalkplateau, in de *shallow* karst, waar de erosie meer vat heeft en de bergen minder hoog zijn en de dalen wijder, daar komt het water tevoorschijn in kronkelende, snelstromende riviertjes. Bantimurung ligt aan de rand van het karstgebied van Maros (fig. 1).

De rol die zulke lokale riviertjes spelen bij het modelleren van (vooral de voet van) kalkbergen is lang veronachtzaamd. De talloze richels, holten, holen en abri's die men op enige meters boven het maaiveld in bijna elke berg in de buurt van Bantimurung kan traceren, werden in de geologische literatuur over dit gebied vaak beschreven als een vroegere brandingslijn, met brandingsnissen. Men zag het vlakke land tussen Ujung Pandang en het kalkplateau van Maros als een eertijdse zeebodem, omhooggekomen in tektonische processen. De omgeving van Bantimurung was in die opvatting een *ultra mare*, een onheilspellende grens ('hier is de wereld niets dan waaiend schuim'), waar golven beukten op riffen en holen maakten in de rots. Maar nadere inspectie van de grotten aan de voet van de kalkbergen bij Bantimurung geeft toch geen enkele aanwijzing van een mariene vorming, en de tegenwoordige geologen (geomorfologen) zijn geneigd de voornaamste rol toe te kennen aan de slijpende werking van lokale riviertjes.

De grotten in dit gebied hebben altijd hun aantrekkingskracht gehad. De neven Sarasin, ontdekkingsreizigers die aan het einde van de vorige eeuw en in het begin van deze eeuw het binnenland van Sulawesi te voet en te paard exploreerden, hebben in zo'n grot in de buurt van Bantimurung nog overnacht. Dat was in de Leang Karassa of Spookgrot. Tijdens die overnachting en rond het aangelegde vuur werd er natuurlijk weer driftig in de bodem gekrabd en gepord, en daarbij kwamen kleine werktuigjes tevoorschijn, van schelp en been en steen, waarvoor de Sarasins de naam Toalacultuur bedachten. De Sarasins beschouwden de Toala's, de makers van die werktuigen, als de oerbevolking van Sulawesi; en zij meenden er zelfs de laatste nog levende vertegenwoordigers van te hebben gevonden. Diep in het bergland van zuidelijk Sulawesi, van Bantimurung nog verder naar het oosten, bij de kampong Lamoncong, troffen ze (en dat was dus zo'n honderd jaar geleden) een schichtige, primitief aandoende, en nog in holen levende mensengroep aan: de laatsten der Toala's, dachten de Sarasins.

Een markante figuur, die de mythe van nog levende Toala's heeft ontzenuwd, was Van Stein Callenfels. Deze Stein, de vader van de Indonesische archeologie, die de bijnaam Iwan de Verschrikkelijke droeg, om zijn indrukwekkende baard en gestalte, liet zich in 1933 naar de grotten van Lamoncong transporteren om daar die zogenaamd prehistorische Toala's zelf eens te bekijken. De tocht naar Lamoncong is weer een typisch Steinverhaal. Zijn roem van *tuan besar* was hem vooruitgegaan, en toen de tocht langs smalle paden naar Lamoncong moest worden ondernomen, stond er temidden van tachtig koelies een enorme draagstoel klaar, in afwachting van de legendarische heer die tweeëneenhalve meter hoog zou zijn en tweehonderd kilo zwaar, en die elke morgen geheel alleen een vat bier

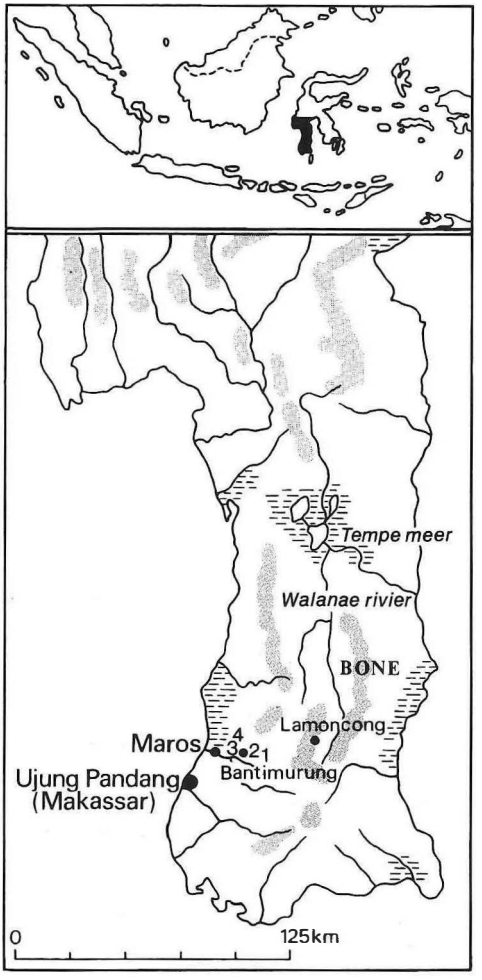

Fig. 1. Kaartje van de Indonesische archipel en Zuid-Sulawesi met in de tekst vermelde geografische namen. De cijfers geven grotten aan: 1. Leang Karassa; 2. Leang Saripa; 3. Leang Lampa; 4. Leang Burung.

leegdronk. In die stoel, deinend boven een kwetterende menigte, werd Stein over een bergrug heengetild. In de grotten van Lamoncong begon hij met schedelmetingen van die laatsten der Toala's, en kwam toen al gauw achter het échte verhaal: het bleken afstammelingen van een groep mensen die een honderd jaar tevoren uit het koninkrijk Bone in Zuid-Sulawesi waren verbannen. Met de prehistorie vormden zij geen enkele schakel.

Van Stein Callenfels had natuurlijk wél belangstelling voor de artefacten die hij vond in de grotsedimenten van Lamoncong, en waarvoor hij de door de Sarasins gekozen naam van Toalacultuur of Toaliaan maar handhaafde. Volgens Stein waren het echte, prehistorische artefacten. Hij zag zelfs een tweedeling in de grotinventaris en sprak over een Toaliaan en een oer-Toaliaan. Hoewel Stein zijn opgravingen in Lamoncong en zijn ideeën erover in enkele brieven en latere lezingen heeft toegelicht, blijft het onduidelijk waarin Toaliaan en oer-Toaliaan nu eigenlijk precies verschillen. Hier ligt Steins tragiek: de puur wetenschappelijke notities die hij heeft geschreven, beslaan minder pagina's dan zijn anekdotes over zijn tochten of zijn uitweidingen over de blikken saucijsjes van de in de dertiger jaren in Nederlands-Indië bekende firma Tieleman en Dros.

De werktuiginventaris van de grotten van Lamoncong en rond Bantimurung is beter bekend geworden door het werk van onderzoekers die ná Stein de kalkgebieden exploreerden, waaronder professionele archeologen en zeer capabele amateurs. Daar was bijvoorbeeld McCarthy, een Australische prehistoricus, die aantoonde dat veel van de werktuigtypen uit de grotten dezelfde waren als die uit opgravingen in (zuidelijk) Australië. Helaas gaf die constatering voedsel aan allerlei wilde diffusionistische ideeën, hoewel niet bij McCarthy zelf. Verder was daar Willems, die zijn opleiding nog had gehad bij Van Giffen, en die officieel was aangesteld bij de Oudheidkundige Dienst in Batavia. Willems trok ver noordelijk, want hij wilde weten of de Toalacultuur ook in Centraal-Sulawesi te vinden was. Hij moest echter vaststellen dat althans in grotten benoorden het Tempemeer het Toaliaan niet meer voorkwam (fig. 1).

Onder de amateurs moet in de eerste plaats Van Heekeren genoemd worden. Deze was tabaksplanter in Oost-Java, maar hij had naam gemaakt met enkele opgravingen en had daar ook over gepubliceerd. In 1936 trok hij naar Sulawesi met plannen om rond Bantimurung, in de Maros-karst, te gaan graven. Het Toaliaan intrigeerde hem, en de opmerkingen van McCarthy brachten hem op het idee om de werktuigtypen van Oost-Java met die van Zuid-Sulawesi te vergelijken. Van Heekeren was de eerste die systematisch groef in de Spookgrot of Leang

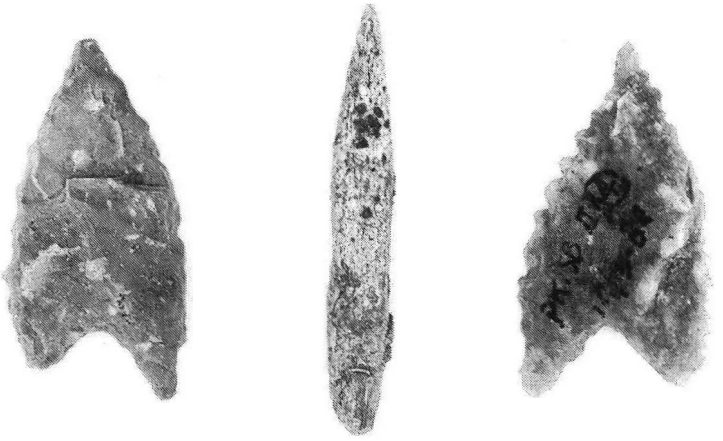

Fig. 2. Artefacten uit de Marosgrotten. Links en rechts de 'getande' en 'gevleugelde' Maros(pijl)-punten; in het midden een zogenaamde Mudukspits, met een lengte van 3 cm.

Karassa waar de Sarasins eens bivak hielden, en zijn verslag over die opgraving blijft gedenkwaardig door de fraaie, beeldende, Franse nomenclatuur voor de artefacten, als "*lame courte avec bout formant grattoir museau, reserré en arrière par coche de fracture*", of "*éclat avec coche formant un bec terminal*". In de buurt van die Spookgrot groef Van Heekeren ook nog in de Leang Saripa of de Grot van de Vrouwe Sjarifa. Onder de amateurs kunnen verder worden vermeld Franssen en Heyning, die met grote belangstelling voor geologie en archeologie in 1948 en 1949 het kalkgebied bij Bantimurung verkenden. Franssen deed een opgraving in de Leang Lampoa of Grote Grot en Heyning (directeur van de HBS in Makassar, die al zijn tochten op een wrakke dienstfiets deed) maakte een kaart van het gebied, met daarop aangegeven de belangrijkste grotten en abri's.

De conclusies over de prehistorische bewoning rond Bantimurung werden in die jaren op typologische gronden getrokken. In de toplagen van de grotsedimenten lag aardewerk, waaronder Chinees porselein. Dit werd niet verzameld, omdat het in de ogen van de prehistorici 'recent' was. Spitte men tot onder die aardewerklaag, dan kwam men bij sedimenten die 'neolithisch' werden genoemd, of laat-Toaliaan. Naast artefacten gemaakt van schelpen, bleken daarin de stenen zogenaamde Maros(pijl)punten en de benen Mudukspitsen zeer karakteristiek (fig. 3). Groef men dieper dan kwam men bij lagen die voor 'mesolithisch' werden gehouden, of midden-Toaliaan: kenmerkend waren veel klingen en microlithen. Tenslotte, direct boven de rotsbodem lagen de naar men dacht echte 'paleolithische' afzettingen, met de grovere, archaïsch aandoende artefacten van het vroeg-Toaliaan, als steelspitsen en kernkrabbers.

Om een toepasselijke Engelse term te gebruiken: *with hindsight*, kan dit schema natuurlijk als simplistisch van de hand worden gewezen. Men ging uit van een vooropgezet idee, zoals de evolutie van de technologie wel geweest zou moeten zijn; waarbij óók nog werd uitgegaan van een in Europa geconstateerde ontwikkeling en gebruikelijke periodisering (en dat was niet zo verwonderlijk, want al die beoefenaren van de archeologie in Sulawesi hadden hun opleiding gehad op westerse universiteiten). Men probeerde de ideale ontwikkeling in elke opgraving te traceren, en werden bijvoorbeeld in de Leang Saripa veel Marospunten gevonden en geen steelspitsen, dan was de grot 'jong'; en werden in de Leang Lampoa microlithen ontdekt, samen met kernschrapers, dan waren de afzettingen 'verstoord'. Anderzijds, het schema kan ook als een eerste poging worden beschouwd om greep te krijgen op een enigmatische (Van Heekeren gebruikte zelfs de term 'esoterische') grottencultuur, en om vergelijkingen te kunnen trekken met vondsten elders in

Zuidoost-Azië, en zelfs verder weg: de benaming Mudukspits bijvoorbeeld is van Australische oorsprong (Pasveer & Bartstra, 1996).

In de jaren vijftig en begin zestig was serieus archeologisch veldwerk in Zuid-Sulawesi niet mogelijk. Het land was in de greep van een burgeroorlog, en pas toen die verliep, konden grotopgravingen weer doorgang vinden. Een nieuwe periode van onderzoek naar het Toaliaan werd ingeluid door een Australisch-Indonesische expeditie, die in 1969 onder andere het gebied rond Bantimurung weer onderzocht. De expeditie liet weinig heel van het hiervoor geschetste typologische schema, maar kon er toch ook niet veel concreets tegenoverstellen (de expeditie was krap twee maanden in het veld), afgezien van de vaststelling dat de grotinventarissen, zelfs in een relatief klein gebied, onderling tamelijk van elkaar verschilden. Meer onderzoek was nodig.

De Engelse prehistoricus Glover heeft dat verdere onderzoek uitgevoerd in 1975 in de Leang Burung of Vogelgrot. Inderdaad bleken 'gids'artefacten als Marospunten en Mudukspitsen hier afwezig, terwijl ze in nabije in 1969 onderzochte grotten wel waren gevonden. Opmerkelijk waren ook de hoge ^{14}C-dateringen. Men had altijd aangenomen (en ook Glover was daar bij het begin van zijn opgraving van uitgegaan) dat de grottenbewoning in de Maros karst voornamelijk post-Pleistoceen was; en zo er al sprake was van een vroeg-Toaliaan of oer-Toaliaan dan moest dat in de allerlaatste fase van het Pleistoceen worden gesitueerd. In die opvatting werd men gesteund door het uitgebreide onderzoek van de Leidse paleontoloog Hooijer naar de opgegraven grottenfauna's. Hooijer had naarstig bergen botten gedetermineerd, en had aangetoond dat er geen enkele echt uitgestorven soort tussen zat. De conserveringstoestand bestempelde hij als subfossiel.

Maar Glover kreeg ^{14}C-dateringen van tussen de twintig- en dertigduizend jaren. Aanvankelijk geloofde men dat niet. De monsters zouden wel onbetrouwbaar zijn. Per slot van rekening bestonden die uit schelpen van zoetwatergastropoden, verzameld in sedimenten millennialang doorsijpeld met water uit tertiaire kalksteen. Gelooft men de dateringen echter wél (en Glover en het laboratorium verdedigen ze met verve), dan staat men voor de vraag of de artefacten uit de Leang Burung wat anders zijn dan het 'klassieke' Toaliaan (en dat meer aansluiting moet worden gezocht met bijvoorbeeld de oppervlaktevindplaatsen in de noordelijker gelegen Walanaevallei), of dat er toch sprake is van een oer-Toaliaan, zoals ooit aangeduid door de onsterfelijke Stein (hoewel die niet de inventaris van de Leang Burung op het oog had).

Handboeken over de prehistorie van Zuidoost-Azië geven vaak de eerste oplossing, en de inventaris van de Leang Burung en het Toaliaan worden in verschillende hoofdstukken behandeld. Mijns inziens heeft de tweede oplossing echter de voorkeur en verdient het begrip Toaliaan nieuwe kaders. Misschien moet gedacht worden volgens de lijnen van Pasqua en Bulbeck (in druk) die de artefacten van het Marosgebied technologisch benaderen en het Toaliaan meer als een 'traditie' dan als een 'cultuur' zien. Meer onderzoek is nog steeds nodig.

Zo blijkt de kloof van Bantimurung een prachtplek voor archeologische contemplatie. Vooral in de namiddag, als het echt koel wordt. De laatsten der dagjesmensen zitten er dan, "---*patient, with their hands upon their knees, and listen to the voices of the cataracts*".

Summary

The so-called Toalean culture is mostly found in caves in the limestone area of Maros, South-Sulawesi, Indonesia. This paper gives a summary of the past archaeological exploration of this area, which properly started in the thirties, with personalities like Van Stein Callenfels and Van Heekeren. It also briefly considers some modern points of view concerning the enigmatic Toalean.

Literatuur

Pasqua, M. & D. Bulbeck, in druk. A technological interpretation of the Toalean, South Sulawesi, Indonesia. *Modern Quaternary Research in Southeast Asia* 15.

Pasveer, J.M. & G.-J. Bartstra, 1996. Naalden in de hooiberg. Verslag van een opgraving in Kria, de Vogelkop, Irian Jaya, Indonesië. *Paleo-aktueel* 7, pp. 30-33.